

СТАНІСЛАВ КУЛЬЧИЦЬКИЙ

РОЗДУМИ НАД СТАТТЕЮ ЙОГАНА ДИТЧА

Маю вже досить довгий час опубліковану в Лунді (Швеція) 2006 р. докторську дисертацію Йогана Дитча «Надання сенсу стражданню. Голокост і Голодомор в українській історичній культурі»¹. Тепер з'явилася нагода висловитися з приводу його статті, вперше опублікованої англійською мовою в російському журналі «Ab Imperio»², а згодом – у перекладі на українську в українському часопису «Голокост і сучасність»³. Висловитися треба, бо праці Дитча відбивають головну перевагу й основний недолік західної історіографії в галузі радянської історії: щире прагнення розібратися у хитроплетених політиках Кремля і незнання деталей, в яких полягає суть. Голодомор є найяскравішою ілюстрацією цієї ситуації.

Й. Дитч аналізує мої думки з приводу кваліфікації Голодомору не за монографіями (наклад яких дуже невеликий), а за підручниками для загальноосвітньої та вищої школи і за статтями в газеті, яка має вихід в Інтернет. Думки ті самі, але у популярних працях не наводиться система доказів і не простежується істотна еволюція моїх поглядів як на проблему Голодомору, так і на більш загальні аспекти історії СРСР.

Власне, не хотів би зосереджуватися на власній особі. Подібну еволюцію переживають всі вчені, якщо вони широко намагаються розібратися у минулому. Український Голодомор – це такий уламок минулого, який змушує істориків і політиків або закрити очі на нього і задовольнитися звичною історичною

¹ *Dietsch J.* Making sense of suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian historical culture. – Lund: Dept. of History, Lund University, 2006. – 280 p.

² *Dietsch J.* Struggling with a “Nuremberg Historiography” of the Holodomor // *Ab Imperio*. – 2007 – № 3. – С. 139–160.

³ *Дитч Й.* Поборюючи «нюрнберзьку історіографію» Голодомору // *Голокост і сучасність*. – 2008. – № 1 (3). – С. 7–26.

картиною, або прийняти його разом із зобов'язанням переглянути найбільш усталені погляди. Він є основоположним елементом у визначенні ставлення до радянського минулого.

Надто багато людей не готові прийняти правду про Голодомор, і це легко пояснити. Навіть найстарше із сучасних поколінь увійшло у свідоме життя після того, як комуністичну утопію було вже реалізовано. Масовий терор у радянізованих регіонах припинився ще за життя Сталіна. Він тривав тільки в регіонах, які радянлізувалися (західні області України, республіки Балтії). Щоправда, в останні роки сталінської диктатури почалася підготовка до нового витка масового терору в масштабі всієї країни. Цього разу Сталін призначив на роль «ворогів народу» євреїв. Смерть диктатора врятувала суспільство від повторення 1937 року і унеможливила для його наступників використання масового терору як методу державного управління. Не змінюючи тоталітарної природи, радянська влада радикально змінила ставлення до суспільства. Відтоді тримати його під контролем можна було, покладаючись переважно на пропаганду й виховання. Щоб такі методи контролю були ефективними, владі довелося докладати великих зусиль для поліпшення добробуту народу, підвищення його культурного рівня. Кремль кардинально змінив і ставлення до національних республік. Україна, яка перебувала в епіцентрі масового терору впродовж чверті століття, на ознаменування 300-річчя «возз'єднання» з Росією одержала Кримську область.

Не дивно, що колишні радянські люди (знову ж таки: за винятком жителів західних областей України і країн Балтії) з великими труднощами сприймають той образ радянської влади, яким він був перші два десятиліття комуністичного будівництва. Тим більше що державна ідеологія класової ненависті завжди упаковувалася в найпринагіднішу форму.

Тому громадяни України в переважній масі не готові підтримати заклики співгромадян влаштувати суд над комунізмом – Нюрнберг-2. До моральної неготовності додається й суто технічна. Де ті, кого треба судити? Кому додати суд?

Все сказане вище – це преамбула для оцінки того, наскільки правильною є постановка проблеми в статті Й. Дитча про «нюрнберзьку історіографію» Голодомору. Хотів би зосередитися якраз на цьому питанні, а не на другорядних. До числа останніх треба віднести й зауваження Дитча з приводу тих чи інших деталей, помічених у моїх підручниках або статтях.

«Нюрнберг» є ключовим поняттям. Воно тягне за собою необхідність зіставлення Третього райху і Радянського Союзу, Голокосту і Голодомору. Компаративний аналіз – це потужна зброя історика, але тільки за умови, коли порівнювані явища не ототожнюються. Не хочу звинувачувати самого Дитча у немотивованому ототожненні ключових понять. Він має справу з

історіографією, тобто змушений говорити про те, що зустрічає в літературі. Звинувачувати Дитча було б важко й тому, що він постійно ухиляється від авторських оцінок, обмежуючись зіставленням чужих думок і суджень.

У міжвоєнний період, як вказує Дитч, поширилася думка про те, що радянська диктатура виросла з того самого ґрунту, що й диктатура фашистів в Італії і нацистів у Німеччині. У повоєнні десятиліття Радянський Союз і нацистська Німеччина часто порівнювалися або об'єднувалися на Заході через концепт тоталітаризму. Теорія тоталітаризму використовувалася як політико-ідеологічний засіб боротьби з Радянським Союзом в добу «холодної війни». Підкреслюючи спільність між нацизмом і сталінізмом, можна було використовувати злочини Гітлера, щоб засуджувати радянську систему (с. 11–12).

Чи мали рацію автори наведених тверджень? Дитч ухиляється від відповіді. Варто замислитися, однак, чому зі смертю Сталіна політика радянської влади необоротно змінилася, хоч і не зазнала інституційних змін. Невже популярний на Заході термін «сталінізм» справді мав у собі смислове навантаження?

На переламі 1980-х – 1990-х рр. уявлення про недавнє минуле у професійних радянських істориків почали стрімко змінюватися. Під впливом західної історіографії я тоді прийняв термін «сталінізм». Це відбилося навіть у назві монографії «Сталінізм на Україні» (1991), написаній спільно з В. Даниленком і Г. Касьяновим. Згодом, однак, переконався, що Сталін не вніс нічого нового в той концепт держави-комуни, який висунув В. Ленін у «Квітневих тезах» 1917 р. Побудована в ході ленінського (1918–1920) і сталінського (1929–1932) штурмів держава була комуністичною за своєю природою, ленінською за ідеологічними засадами і більшовицькою – за назвою тієї політичної сили, яка здійснювала будівництво.

Комуністичний державний устрій, подібно фашистському або нацистському, був тоталітарним, тобто мав здатність контролювати практично всі прояви суспільно-політичного життя. Однак його схожість з тоталітарними режимами фашистського типу була суто зовнішньою. Ці останні знаходилися в рамках загальноісторичного процесу, і тому їх можна вважати звичайними аномаліями, що виникли під час переходу від традиційного до громадянського суспільства. Натомість комуністичний устрій являв собою аномалію особливого типу, яка не мала нічого спільного з історичним прогресом (переходом до громадянського суспільства) або регресом (фашизмом чи нацизмом).

Утопічна ідея комунізму постійно народжувалася в головах людей як мрія про «світле майбутнє». К. Маркс і Ф. Енгельс оголосили свою систему поглядів на майбутнє людства науковим, а не утопічним комунізмом. Проте сформульовані ними положення «Маніфесту Комуністичної партії» не перестали бути утопічними навіть після того, як їх реалізувала партія

В. Леніна. Хто сказав, що утопія не піддається втіленню в життя, оскільки вона є утопією за визначенням? В умовах масовидного (як висловлювався Ленін) терору могла бути реалізованою будь-яка утопія. Тим більше що ідея комунізму ґрунтувалася на біблійських засадах соціальної рівності, тобто терор міг постійно сполучатися з пропагандою.

Політична партія, якою спочатку були більшовики, перетворилася після жовтневого перевороту 1917 р. на державну структуру. Трьома потужними вертикалями влади (компартійною, радянською і чекістською) партія-державна вторглась у народну товщу на всю її глибину, після чого націоналізаціями й усуспільненнями, які насправді обернулися звичайними конфіскаціями, створила директивну економіку. Такою виявилася суть комуністичної революції, здійснюваної більшовиками впродовж двох десятиліть.

Більшовики втілили в життя головну вимогу «Маніфесту Комуністичної партії», тобто ліквідували приватну власність на засоби виробництва. Чи означало це, що приватна власність справді була ліквідована?

Ленінська партія будувалася на засадах «демократичного централізму», який віддавав владу олігархічній верхівці, а всіх інших функціонерів разом з рядовими комуністами перетворював на безгласну інертну масу. За цих умов конфісковано партією приватна власність на засоби виробництва насправді ставала власністю компартійної олігархії. Олігархи, які контролювали партію, фактично приватизували народне господарство велетенської країни.

Коли всі три вертикалі влади підпали під контроль однієї людини, партія і поневолене нею суспільство стали іграшкою в руках диктатора. Однак особиста диктатура не змінювала олігархічної природи влади, яку прийнято було називати радянською.

До тих з нас, хто виховувався у цьому державоусупільстві з жовтеньської пори, правда про комунізм доходить окремими квантами, якщо взагалі доходить. У багатьох колишніх радянських людей навіть поняття «комунізм» асоціюється не з політико-економічним ладом, який існував реально, а з пропагандистською міфологією «світлого майбутнього», в якому кожний користуватиметься матеріальними і культурними благами за потребами.

Саме через це осмислення Голодомору у вітчизняній літературі (про зарубіжну – годі й казати) наштовхується на величезні труднощі. Ми вже знаємо незліченну кількість деталей, що характеризують цю трагедію. Однак причини її залишаються предметом гострих дискусій. Останнім часом у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору дискусії набули світового поширення.

Зі сказаного слід зробити висновок про те, що Радянський Союз не можна ототожнювати з нацистською Німеччиною, й відповідно – Голодомор з Голокостом. Тим часом спочатку в літературі діаспори, а потім і в Україні почав використовуватися термін «український Голокост». Цього не можна робити з

двох причин. По-перше, український Голокост справді існував, але він не мав відношення до Голодомору. Це – винищення більш ніж півтора мільйона євреїв на території України в роки Другої світової війни. По-друге, ототожнення з Голокостом перетворює Голодомор на етнічну чистку, яка завжди здійснюється в інтересах іншого народу. Саме через це російські політики і вчені заперечують кваліфікацію Голодомору як геноциду, і з ними солідаризується мало не половина населення України.

У статті Й. Дитча досить поширена концепція «українського Голокосту» не згадується, що слід вважати недоліком. Разом з тим автор приділяє увагу антисемітським версіям Голодомору, які поширюються переважно через видання Міжрегіональної академії управління персоналом. Особливо голосно вони звучать в статтях народного депутата Л. Лук'яненка, який звинувачує у нищенні українців «сатанинський» радянський уряд, контрольований євреями. У полоні політкоректності Й. Дитч тільки згадує про ці обурливі висловлювання, не даючи їм власної оцінки (с. 22–23).

У розділі «Злочинці» Й. Дитч аналізує, як в літературі зображено організаторів і виконавців Голодомору. Йому не подобається, що юридична та моральна відповідальність за цей злочин покладається в історіографії на Сталіна, Молотова, Постишева і Кагановича. Таке персональне адресування перетворює злочин, на його думку, на «щось, зроблене здалеку, з Москви» (с. 23). Він хоче знайти злочинців й безпосередньо в Україні. При цьому йдеться не тільки про людей із тих вертикалей влади, які йшли від Кремля на периферію, тобто були частиною єдиного цілого. Дитч заявляє: «Неможливо зобразувати Голодомор як геноцид, спланований і виконаний Радянським Союзом та направлений проти українців, оскільки багато українців було залучено до реквізиції зерна на селі» (с. 25).

Коментуючи процитований уривок, почну з останнього твердження автора, який вважає, що геноцид набув форми реквізиції зерна. Голод 1932–1933 рр. у СРСР, у тому числі і в УСРР, який був наслідком реквізиції зерна, можна вважати геноцидом, хоч він не підпадає під юридичні норми Конвенції ООН про геноцид. У першій половині 1932 р. внаслідок таких хлібозаготівель в УСРР загинуло до 150 тис. селян, а в другій половині цього року – не менше. Цей голод був таким самим, як і в інших хлібовиробляючих регіонах СРСР. Але він не є Голодомором, від якого загинули мільйони селян. Голодомор був наслідком терору голодом у чистому вигляді, терору, влаштованого з винятковою метою – створити для селян умови, не сумісні з життям. В ході чекістської операції, до якої було залучено примусово або добровільно (за їжу) «активістів», у селян забирали не хліб – вони вже раніше були позбавлені його, а всі продовольчі продукти тривалого зберігання.

Не можу погодитися і з іншим твердженням Й. Дитча: нібито Радянський Союз міг вчинити або не вчинити геноциду українців. Радянський Союз складався з союзних республік-держав, кожна з яких мала конституційне право виходу з нього. Країною управляв розташований у Кремлі компартійно-радянський центр влади, що мав свої відгалуження в кожній союзній республіці. До речі, в Російській Федерації повноцінного центру не існувало, був тільки Раднарком, що керував другорядними підприємствами та відомствами.

Припускаю, що Й. Дитч помилився, коли приписав Радянському Союзу здатність планувати чи не планувати геноцид (це не помилка перекладача, так і в англomовному тексті). Думаю, що він погодиться з тим, що не можна Кремль ототожнювати з Радянським Союзом. То яких українців нищив Кремль, а в Кремлі – Сталін? Чи громадян УСРР і тих громадян РСФРР на Кубані, які наполегливо добивалися приєднання до УСРР, а коли їм було у цьому відмовлено, то українізували свій округ? Ні, Дитч користується поняттям «етнічних українців». Зрозуміло, що в УСРР і на Кубані переважали етнічні українці, і саме проти них спрямовувався з Кремля сталінський «нищівний удар». Та ніхто не нищив етнічних українців у Москві чи Ленінграді. Водночас люди іншої етнічної приналежності гинули від голоду разом з українцями в УСРР і на Кубані.

Як же можна робити висновок про відсутність або наявність геноциду, не маючи уявлення про механізм терору голодом? А Й. Дитч робить такий висновок.

«Питання про те, як Голодомор здійснювався на практиці, оповите тишею», – каже Й. Дитч (с. 24). Погоджуюсь з ним, це наша вина. Слід сподіватися, що українські вчені опублікують достатню доказову базу геноциду. Власне, такі праці вже написані і надруковані, треба тільки донести їх до зарубіжних вчених. Тоді, слід сподіватися, вони з нами солідаризуються.